

2. Векленко В. А. Нательные кресты Самари–Богородицкой крепости: монография / В.А. Векленко. – Д.: Изд-во ДНУ, 2010. – 216 с.; вкл. 48 с.
3. Векленко В. О. Натільні хрести XVII–XVIII ст. з території Ігреського півострову (зібрання В. В. та Є. В. Бінкевичів) / В. О. Векленко, М. В. Несправа // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2009. – С. 96–104.
4. Векленко В. О. Ставрографічний комплекс з Старосинявського району Хмельницької області. / В. О. Векленко, О. В. Мігульов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: [зб. наук. статей]. – К., 2011. – Вип. 20, ч. I. – С. 143–147.
5. Ковалева И. Ф. Днепротэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927–1932 гг. Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук: Рукопись. / И. Ф. Ковалева. – Д., 1971. – 287 с.
6. Ковальова І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. / І. Ф. Ковальова // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 4–13.
7. Молодин В.И. Европейские кресты-тельники / В. И. Молодин // Ставрографический сборник. Книга III: Крест как личная святыня. Сб. статей. – М., 2005. – С. 83 – 133.
8. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика XI–XVI веков. / Т. В. Николаева. – М.: Советский художник, 1968. – 176 с.
9. Станкевич М. Структури художнього тексту хреста / М. Станкевич // Українська хрестологія. – Львів, 1999. – С. 7 – 21.
10. Яворницький Д.І. Звіт за роботу експедиції по дослідженню території Дніпрельстану і порожистої частини Дніпра, р. 1932. / Д.І. Яворницький. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 18, спр. 155.

Дмитро Куштан (Сімферополь-Черкаси),
 науковий співробітник відділу первісної археології
 Кримського філіалу Інституту археології НАН України,
 кандидат історичних наук

Кам'яні хрести Черкащини

Надмогильні споруди у вигляді кам'яних хрестів на території України набули поширення у XVII-XIX ст. Їх появу традиційно пов'язують з козаками, тому у народі вони часто так і називаються – «козацькі» [1, 32-35]. Поряд із шаблею, шароварами, люлькою та зачіскою «оселедець» у народному сприйнятті кам'яний хрест став невід'ємною частиною козацької субкультури. Кам'яні «козацькі» надмогильні хрести належать до нерухомих меморіальних пам'яток історії та культури. Виготовлялися вони з м'яких порід каменю: пісковика чи вапняку, залежно від ресурсів регіону. Вирізняють кілька типів «козацьких» кам'яних хрестів. Найбільш ранні мали прямокутні, заокруглені або трикутні рамена. Пізніші хрести – з трилистими закінченнями на раменах. Крім хрестів набули поширення інші різновиди надгробків: вертикальні стели та надгробні плити. Як правило, на одній зі сторін хреста вибивався напис-епітафія, який свідчив про ім'я, іноді фах, вік та дату смерті небіжчика. Виготовлення кам'яних надгробків коштувало недешево, тому їх могли собі дозволити лише заможні верстви населення. Наприклад у

1782 р. виготовлення кам'яного могильного хреста коштувало цілого статку – 25 карбованців [6, 98]. Кожен хрест виготовлявся на замовлення за православними канонами, проте його оформлення часто було індивідуальним.

Особливо часто кам'яні хрести зустрічаються на території Східної Галичини, Поділля та Південної України. Відомі вони також у Середній Наддніпрянщині, а саме – на Черкащині. Кам'яним хрестам цього регіону і присвячена ця стаття. Автор не претендує на повне висвітлення теми, а має на меті зробити лишень оглядову і вибірккову характеристику цієї категорії пам'яток на території області.

На території Черкащини обліковується близько десятка старовинних цвинтарів з кам'яними надгробками: у с. Трахтемирів Канівського району, с. Суботів Чигиринського району, смт. Єрки, сс. Луківка та Шостакове Катеринопільського району, сс. Скаливатка, Моринці та Рижанівка Звенигородського району, с. Лукашівка Монастирищенського району та ін. Датуються вони переважно кін. XVIII – поч. XX ст. Виготовлені кам'яні хрести здебільшого з пісковика. Закономірно, що більшість із цвинтарів розташовані неподалік від місць, де видобували цей камінь і, крім надгробних пам'ятників, виготовляли з нього жорна для млинів, кам'яні ступи та ін. Такі каменеобробні осередки існували в уроч. Каменоломня між селами Григорівка та Трахтемирів [10, 561-592], на Кам'яній (Замковій) Горі у Чигирині [10, 660], на Кам'яній Горі біля Суботова [3, 43] та ін. М'який для обробки пісковик дозволяв виготовляти з нього як масові серійні надгробки (особливо у XIX ст.), так і справжні шедеври каменерізного мистецтва. З місцевих кристалічних кам'яних порід (граніту) робили примітивні надгробки у виглядіobeliskів. Незаможні верстви населення, напевне, задовольнялися більш дешевими і доступними дерев'яними хрестами.

До найбільш ранніх кам'яних хрестів на Черкащині можна віднести хрест козака Мухи, що стояв на місці колишньої Троїцької церкви у Трахтемирові, де у XVII ст. розташовувався козацький шпиталь і монастир. Про цей хрест згадує Л. Похілевич і приводить його епітафію: «**ѦахїѦв (1652) року здесь погребень рабъ Божїй Иванъ Муха, козакъ войска запорожскаго**» [10, 592-593]. До наших днів у селі зберігся кам'яний хрест, який місцеві жителі пов'язують з легендарним козаком Мухою, але відсутність на ньому будь-яких написів (навіть слідів від них), не підтверджує цього [9, 15]. У тому ж Трахтемирові знаходиться цвинтар з кам'яними надгробками (хрестами таobeliskами), які датуються переважно XIX – поч. XX ст. (лише декілька пам'ятників відносяться до XVIII ст.).

Цікавий хрест знаходиться у районному центрі Городище на території неоготичної Михайлівської церкви (1844 р.), де раніше знаходилася стара дерев'яна Пречистенська церква, зведена 1728 р. [10, 629]. Цей хрест, переламаний навіпіл, довгий час лежав на подвір'ї церкви і лише нещодавно за ініціативи настоятеля храму о. Івана його реставрували і встановили біля храму. Хрест витесаний з масивної брили пісковика жовто-коричневого кольору. За типом це лапчастий хрест з трикутними боковими раменами та ромбічними верхнім і нижнім. Нижнє рамено подовжене і уступом

переходить у постамент звуженої донизу трапецієподібної форми (Рис. 1: 1). Повна висота хреста (за виключенням вкопаної частини) 2,05 м, від верхівки до основи постаменту – 1,35 м, ширина рамен – 0,77 м.

На лицьовій стороні хреста посередині вибито зображення семикінцевого православного хреста «схимницького» типу або «Голгофи». Над його горизонтальними раменами по обидва боки зображено христорогату «ИС//ХС» (Ісус Христос), а нижче рамен – «НИ//КА» (Переможець). Навколо цього зображення на всіх чотирьох раменах кам'яного хреста вибито епітафію. На верхньому та бокових раменах: «СДЕ. ОПОЧИ/ВАЄ РАБЪ//БЖІЙ ІО/АНЪ КОНЕ/НЬКО//МПРЕСТА/ВИСЯ. РО/КУ ꙗѡѡks/НОВА ДѢ/к(а)». На нижньому рамені закінчення епітафії, яке сильно постраждало від зламу: «.../ІН ... КЪС .../БСЕЛЪРУ.../ШИАТИЦРУ[М]А». Нижче завершення

напису на нижньому рамені вибито декоративний поясок з зубцями. Епітафія виконана кирилицею з використанням старослов'янських літер. Кириличними цифрами позначена і дата. Зміст напису такий: «Тут спочиває раб Божий Іван Коненко. Приставився року 1726 новя (ноября) дня 21». Отже, згідно епітафії даний хрест було встановлено на могилі Івана Коненка, який помер 21 листопада 1726 р. На жаль, через пошкодження закінчення епітафії, не встановлено ні вік небіжчика, ні його статус і фах, що зазвичай зазначалося у кінці надгробного напису.

Три кам'яні хрести є у с. Суботів Чигиринського району. Вони знаходяться в уроч. Замчище на території погосту відомої Іллінської церкви (1653 р.), за вівтарною стіною храму [4, 45; 7, 11-12]. Найбільший з них (висота 1,75 м, ширина 1,10 м) має досить оригінальну форму: з округлими раменами, з'єднаними кільцем (хрест типу «терновий вінець»). З обох

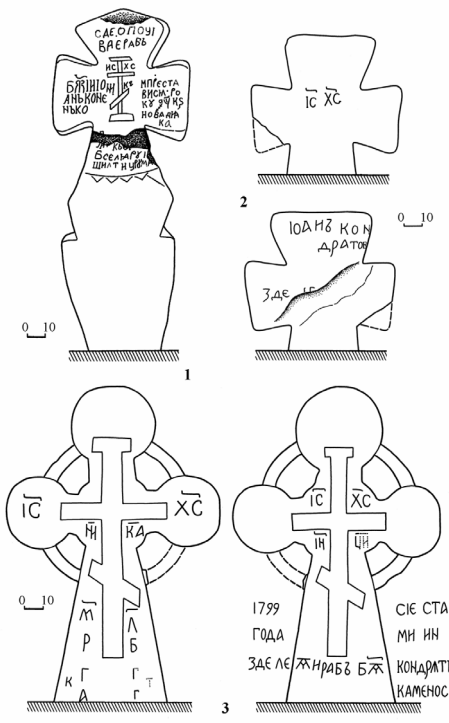

Рис. 1. Кам'яні хрести Черкащини (XVIII – поч. XIX ст.): 1 – м. Городище; 2, 3 – с. Суботів, Чигиринський р-н

боків монументу викарбовано

зображення семикінечного православного хреста «схимницького» типу («Голгофа») та написи (Рис. 1: 3). На східній стороні: по обидва боки від бічних ramen христогорама «ІС//ХС» (Ісус Христос), під раменами – «НІ//КЇ» (Переможець), по обидва боки від нижнього рамена – «М//ЛІР//Б» (Место лобно, рай бисть / распят бисть), у самому низу – «Г//Г/А/Г» (Гора Голгофа, Адамова глава) та «К//Т» (копіє, трость). На протилежній стороні між раменами хреста христогорама: зверху «ІС//ХС» (Ісус Христос), знизу «ІН//ЦІЙ» (Ісус Назарянин, цар Іудейський). У нижній частині та боках монументу міститься епітафія: «1799ГОДА//СІЄ СТАМИ (С)ИН(Б)/ЗДЕ ЛЕЖИ РАБЪ БЖЪ КОНДРАТЬ/КАМЕНОС». Поряд з цим хрестом стоїть менший і скромніший з лапчастими раменами (Рис. 1: 2). На східній стороні викарбовано христогораму «ІС//ХС» (Ісус Христос), на протилежній епітафія, що збереглася неповністю: «ІОАНЪ КОН/ДРАТОВ/ЗДЕ ...» З її змісту можна зробити висновок, що тут поховано Івана – сина Кіндрата Каменоса, який покійся у сусідній могилі. Тож, датується цей хрест початком ХІХ ст. Рубежем ХVІІІ-ХІХ ст. датується і третій суботівський кам'яний хрест з округлими раменами та епітафією, що практично не читається.

У 2009 р. автором обстежено «Старий цвинтар» сер. ХІХ – поч. ХХ ст. у селі Луківка Катеринопільського району. Ці матеріали опубліковані у минулорічному збірнику [5]. Під час тих розвідок територія цвинтаря була густо зарослою травою, що значно ускладнювало дослідження. Минулого року траву на цвинтарі було скошено, що надало можливість ще раз оглянути пам'ятку. В результаті, на одному з раніше обстежених надгробків (№ 12), який був сильно нахилений, виявлено напис-епітафію, не помічену через високу траву у 2009 р. Тому є необхідність повторно звернутися до цього хреста.

Це кам'яний хрест з лапчастими раменами, виготовлений із сірого крупнозернистого пісковіку. Висота 0,88 м, ширина 0,47 м. Рамена трикутної форми, нижнє рамено видовжене. На перетині рамена поєднані колом (хрест із «сяйвом») (Рис. 2: 1). На західній стоні хреста, що сильно

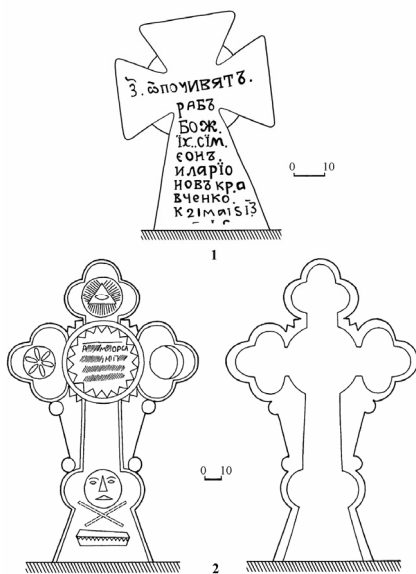

Рис. 2. Кам'яні хрести Черкащини (сер. – кін. ХІХ ст.): 1 – с. Луківка, Катеринопільський р-н; 2 – с. Мовинці.

нахилена до землі, викарбовано напис-епітафію: «**Ї. СПОЧИВЯТЬ./ РАБЪ/БОЖ./ІХ..СІМ./СОНЬ/ИЛАРІО/НОВЪ КРА/ВЧЕНКО/К 21 МА(І)...**» Це мало означати: «Здесь опочивает раб Божий Семён Илларионович Кравченко ...». На жаль, останній рядок і ще один нижчий рядок, що «вріс» у землю, погано читаються. Це не дає можливості точно датувати пам'ятник, але, найімовірніше за все, він, як і більшість надгробків на цвинтарі, відноситься до 2-ї пол. XIX ст.

І, нарешті, хотілося б звернути увагу ще на один кам'яний хрест, що зараз знаходиться у центрі с. Моринці Звенигородського району біля етнографічного музею «Чумацька хата» Державного історико-культурного заповідника «Батківщина Тараса Шевченка». Даний хрест відомий ще за матеріалами розвідок 1987 р., які проводили співробітники сектору археології Черкаського обласного краєзнавчого музею: «На старому цвинтарі села (Моринців – Д.К.) є кам'яний хрест з зображенням солярного знаку» [2, 20]. Там же було поміщено його фото, на якому видно, що хрест був зламаний у нижній частині і уламком нижнього рамена вкопаний у землю [2, рис. 28]. У 2003 р. цей, а також інший хрест, який зараз встановлено біля каплиці Черкаського педагогічного університету ім. Б. Хмельницького (подібний за формою до описаного вище лувківського), були викопані та перенесені з цвинтаря місцевим художником В. Зоркіним. Ним же були виконані реставраційні роботи по відновленню первинного вигляду хреста.

Хрест виготовлений з брили дрібнозернистого пісковика світло-жовтого кольору. Його розміри: висота – 1,80 м, ширина – 1,13 м. Поверхня місцями пошкоджена та вивітрена, у нижній частині помітні сліди недавньої реставрації. Закінчення рамен трилисникові, нижнє рамено видовжене, основа хреста трапецієподібної форми. Лицьова сторона пам'ятки багато орнаментована у техніці заглибленого рельєфу, по периметру хреста нанесена окантовка. На зворотній – нанесено зображення такого ж трилистникового хреста у техніці виступаючого рельєфу. Від середини нижнього рамена до нижніх частин обох бокових відходить розширена до верху перемичка з невеликими кругами на кінцях. У центрі та на кінцях рамен лицевої сторони хреста нанесені зображення-символи релігійного характеру (Рис. 2: 2). Велике коло з зубчастим обрамуванням по центру хреста символізує «Терновий вінець» або ж «с'яйво». У його середині було викарбовано напис, який майже не зберігся. Читаються лише кілька букв першого рядка: «**Р...М...ОРСА**», та залишки другого рядка, прочитати який не вдається. Посеред верхнього рамена нанесене коло, всередині якого зображений трикутник з оком, від сторін якого відходять промені – символ «Всевидячого ока Бога». На бокових раменах у таких же колах – символічні зображення «Сонця» у вигляді шестипелюсткової розетки (ліворуч) та «Місяця» у вигляді серпа (праворуч). На нижньому рамені – кругле стилізоване зображення черепа – «Голова Адама». Зазвичай череп зображували з двома перехрещеними кістками під ним, проте на хресті з Моринців саме у цьому місці проходить злам, тому їх наявність можна лише припустити. Ще нижче зображено труну з окантовкою – напевне, символ «Гробу Господнього».

За обрисами даний кам'яний хрест відноситься до типу «трилистникових» через оформленням кінців рамен. Трилистникові рамена на православних хрестах – символ божественної «Трійці». Крім того у формі моринського хреста проявляються інші типи православних хрестів. Такі синкретичні типи називають «складними». Центральне зображення зубчастого кола на хресті відповідає типу «терновий вінець» або ж «хрест із сьайвом». Трапецієподібна основа та перемички під боковими раменами характерні для хрестів «схимницького» типу («Голгофи») – хрест на горі Голгофі з розташованими по бокам списом («копієм») та тростиною з губкою («тростю»). Для цього ж типу хрестів характерне зображення черепа – «Голови Адама», яка знаходилася всередині Голгофи. Зображення сонця та місяця пов'язані з християнською іконописною традицією, вони символізують сонячне затемнення, яке з Євангеліями відбулося відразу після смерті Ісуса на хресті. До пізніших християнських символів відноситься «Всевидяче Око».

Через погану збереженість напису на хресті з Моринців неможливо визначити його вік, проте існує можливість більш-менш точно датувати його за допомогою порівнювально-типологічного методу. Щодо «трилистникових» хрестів, то, наприклад, на цвинтарі біля с. Шестирня Широківського району Дніпропетровської області з виявлених тут 21 хрестів цього типу найбільш ранній датувався 1842 р. [8, 55, рис. 2]. «Трилистниковий» хрест з зображенням «Черепа Адама» у нижній частині, ідентичним моринському, походить з с. Великий Дальник на Одещині, він датований 1823 р. [6, 55, рис. 14: 7, фото. XXII]. Синкретичні хрести «складного» типу датуються зазвичай кінцем XIX ст. [8, 55-56]. На території Луганського педагогічного університету ім. В. Даля серед колекції кам'яної меморіальної скульптури знаходиться хрест, подібний моринському, але менший за розмірами, форма якого також поєднує три типи: «трилистниковий», «терновий вінець» та «Голгофа». За епітафією він датований 1890 роком. Таким чином, хрест з центру с. Моринці може бути датований 2-ю пол. – кін. XIX ст. (можливо, навіть початком XX ст.).

Тож, як бачимо, більшість кам'яних хрестів Черкащини не мають ніякого відношення до козацьких поховань. Про це, зокрема, свідчать їх датування та епітафії. Деякі надгробки, виявлені біля церков (Городище, Суботів) та надгробки, декор яких перенасичений християнською символікою (Моринці), могли належати місцевим священнослужителям та членам їх родин. Незважаючи на це, кам'яні надгробні пам'ятники залишаються прекрасними зразками народного монументального та лапідарного мистецтва нового часу. Дослідники ж мають приділяти достатню увагу цій категорії пам'яток історії та культури для їх обліку, охорони та подальшого вивчення.

Література

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д.Я. Телегін (відп. ред.), Винокур І.С., О.М. Титова, І.К. Свешніков та ін.: Навч. посібник. – К., 1997.

2. Білецька О.В., Нерода В.В. Звіт про обстеження пам'яток археології Звенигородського району Черкаської області в 1987 р. – Наук. архів Інституту археології НАНУ; № 1987/202.
3. Гуля В. Суботів Хмельницьких. – К., 2008.
4. Кукса Н. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – 2(135). – С. 41–47.
5. Куштан Д.П. Некрополь з кам'яними надгробками ХІХ – поч. ХХ ст. у с. Луківка на Черкащині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2011. – Вип. 20.
6. Сапожников І.В. Кам'яні хрести Степової України (ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.ст.). – Одеса: Чорномор'я, 1997.
7. Соса П.П. Легенди про гетьмана // Краєзнавець Черкащини. – Черкаси, 1992. – Вип. 3. – С. 10–13.
8. Титов В. Дослідження пам'яток козацького періоду на Криворіжжі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 55–58.
9. Петрашенко В.О., Максимов С.В. Трахтемирів. Подорож у давнину. – К., 2001.
10. Похилевич Л.І. Сказання о населенных мѣстностяхъ Кіевской губерні. – К., 1864.

Анатолій Трембiцький (Хмельницький), старший науковий співробітник, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом, кандидат історичних наук

Козацькі могили у творчості Тараса Шевченка

У творчості українського поета-пророка Тараса Шевченка значне місце посідають поеми і вірші, в яких так чи інакше наявна історична тема, в сюжетах яких, поет відтворюючи реальні події минулого України, біля 100 разів побіжно згадує про могили, які називає «гори», «дніпрові гори», «історичні», «козацькі», «кургани», «насипи», «предковічні», «святі могили», «могили скитських царів», як скитського царя Кавура (поблизу Кременчука), а також Королівські й багато інших [1].

В енциклопедичних довідниках зазначено, що «**могила**» («**курган**») — це різновид поховальних пам'ятників штучного походження, у формі земляного насипу над поховальною ямою, ізольоване округле підвищення, розташоване на рівнині з різко вираженою підшовною лінією. На теренах України поховальні кургани-насипи давня називають могилами [3]. Могили, а вірніше образи козацької могили, склали найважливішу частину символіки в поезії українського поета-пророка Тараса Шевченка:

«За байраком байрак,
А там степ та могила» [5, 13].

Частково проблему оспівування Тарасом Шевченком козацьких могил розкрив знаний історик української діаспори США — Олександр Дrajнiновський в праці «Тарас Шевченко про козацькі могили» (Нью Йорк,